ژینۆ ساید لە ڕێگای فاکتەری ئایین و ڕەگەزیی وجۆگرافیای سیاسی لە نێوان هەرمەنی، کورد و وئازەری

شەفیع خزری-شنۆ
Khezry1968@gmail.com

پوختە:

ناوچەی ڕۆژئاوای ئێران ڕۆژهەڵاتی عوسمانی وباشووری ڕوسیا و بەتایبەتی ناوچەی کوردستانی ڕۆژهەڵات بە دوای دەسەڵاتی سەفەویەکان بۆ سەر ئێران و دانانی حکوومەتی شیعی وشەڕێ ئایینی ئێران، هەر سێ دەسەڵاتداری ناوچەکە بەسێ باوەڕ وئایینی جۆراوجۆر وەک ئیسلامی شیعی، ئیسلامی سوننە ومەسیحی ئۆرتۆدۆکسی کەنیسەی ڕۆژهەڵات بە نوێنەرایەتی کەنیسەی ڕوسیا، ئەو ناوچەیە یەکێک لە بێ بزەیی ترین شەڕەکان و کۆمەڵکوژی گەلان بە تایبەتی گەلی هەرمەنی کە چکۆڵەترین دەسەڵاتی سیاسی نەبوو ،نەخشاند.

زل هێزانی دەسەڵاتدار وەکوو ئێران، عوسمانی وڕوسیا هەر یەک هاندەر و پشتیوانی بەشێک لە لایەنگرانی خۆیان بوون کە بە دانی چەک وتەقەمەنی و دابەش کردنی زەوی وزاری بەجێ ماو، لە ناوبردنی گەلانی تر، بوون بە هۆی گواستنەوەی بە کۆمەڵ،ماڵ وێرانی، قەیرانی قاتی وقڕی ونەبوونی، نەخۆشی گەورە وچارەڕەشی بۆ گەلانی کە پێش ئەو شەڕانە بە هەموو جیاوازیەکانیانەوە لەڕووی ئایینی ونەتەوە پێکەوە ژیانێکی خۆش یان پێک هێنابوو، دەیان بردەسەر وگوزارانیان دەکرد.

لەو توێژینەوەیە دا لە ڕووی جۆگرافیا، مێژوو و سروشت لەسەر ئەو خاڵانەی خوارەوە تێڕوانینێکی شیکارانە کراوە.

جوگرافیای نیشتەجێی حکوومەتی ئەرمەنی وکورد(دەسەڵاتی سیاسی حکوومەتی ناوچە،دەسەڵاتی ئایینی و ناوخۆیی)،جۆگرافیای مێژووی ناوچە، جۆگرافیای سروشتی وبەڕێچوون وژیان، سیاسەتی دەسەڵاتدارانی ناوخۆیی ناوچە وکەڵک وەرگرتن لە ئایین بۆشەڕی تورک، ڕووس وئێرانیەکان، ڕووداوەکانی جیهانی وکارگێریان لەسەر ناوچە(شەڕەکانی ئێران وعوسمانی، ڕوس وعوسمانی، نەخۆشیەگەورەکان وشەڕی یەکەم جیهانی)، شەڕی نێوان هەرمەنی وکورد(کۆمەڵ کوژی، قەیرانی پاش شەڕ ودەربەدەری ئەرمەن ودۆخی ئێستای ئەرمەنیەکان لە ناوچە دا) و هەروەها بەسەر هاتی ناوچە وگەلانی کورد و ئەرمەنی وئازەری هاتووتە بەر باس ولێکۆڵینەوە.

وشەی سەرەکی: ژینۆ ساید،ئایین وڕەگەز ، کورد، ئەرمەنی، ئازەری

عوسمانی كان نونیری ئایینی(ئیسلامی سوننه)

له سەرەتای سەدەی شازدەهەم هاتنەسەرکاری پادشایەتی دەسەڵاتی سەفەوی لە سنووری ڕۆژئاوای ئیمپراتۆریەتی عوسمانی، گۆڕانکاری ئایینی بەتوندی خستە ژێر کاریگەری خۆی[١].

کاریگەری مەعنەوی سەفەوی لە نێوان هۆزە تورکومانەکانی ئانادۆڵ وگەشەی ڕۆژبەڕۆژی بیروڕای شیعە مەترسی بۆ عوسمانیەکان بوو.زانایانی عوسمانی لایەنگرانی سەفەوی بە ڕافزی(کافر) نێو دەبرد وئەو کردەوانەی وەکوو زیارەتی ئەردەبێڵ وشائیسماعیل بە سەر زیارەتی مەککە وپێغەمبەری ئیسلام لە مەدینە ونوێژ نەکردن، ڕۆژوو نەگرتن ووتنی ئەو جورە وتە کافرانەیان بەوانە نیسبەت دەدا وئەوانیاین بەڕافزی دەناسی کە ڕەفزی خۆیان نیشان داوە[٢].

ڕێگا چارەیەک کە سوڵتان بایەزیدی دووهەم لە هەمبەر پڕۆپاگەندەی سەفەوییەکان لە بەر چاوی گرت،ڕەقیبێکی لە قەبارەی تەریقەتی سەفەوی بوو. ئەو هەوڵیدا بە هینانە مەیدانی مەکتەبی سۆفیگەری وەکوو بەکتاشییە،مەولەوییە،خەڵوەتییە هەتا نەقشبەنییە، ئەو تەریقەتانە وەکوو ڕەقیبێکی بەهێز وخەڵکی لە هەمبەرسەفەوییەکان زەق کردەوە. پشتیوانی لە سۆفییەکانی خەڵوەتییە کە هۆگری محیبەتی خانەدانی خۆشەویستی خوا(ئەهلی بەیت) بوون و لە ئازەبایجان سەرچاوەی وەردەگرت، سیاسەتی دووبارە بەسوننی کردنی ئەو ناوچانەی دەست پێکرد[٣].

لە تەریقەتی بەکتاشییە کە زۆر بە هێز بوون وهاوسێی قزڵباشەکان، پشتیوانی تەواویان دەکرد وبە پڕۆپاگەندەی بەربڵاو وکۆ کردنەوەی مورید ولایەنگران و دانانی تەکیەی بەکتاشییە لە هەمبەر قزڵباشەکان وەستانەوە[٤].

بە واتای ئەحمەدپاشا ئوجاق نۆژەنی تەریقەتی بەکتاشییە بە ئامانجی لەناو بردنی گاریگەری سەفەوی لە ناو دەڤەری عوسمانی ڕووی دا. هەتا بە هۆی بوونی بیر و ڕا و ئەندێشەی وەکوو سەفەوی لە چوونە ڕیزی لایەنگرانی تەریقەتی عەوامی بە سەفەوی پێشگیری بکا[٥].

نەقشبەندییە کە پێوەندی زۆر نزیکی دەگەڵ سوڵتانەکانی عوسمانی هەبوو بە کەڵک وەرگرتن لە هێزی شوێندانەرانە بەتایبەتی لە نێو کوردەکانی هاوسنووری سەفەوییە پێشیان بە پەرەی بیر وبڕاوایان گرت ولە هەمبەریشی وەستان.

هێدی هێدی بە تەواو بوونی لەمپەرەکانی مەعنەوی سوڵتان سەلیم لە دوای بەهانەی مەزهەبی شەڕ دەگەڵ سەفەوی بوو و فەرمانی دا هەتا ئەنجوومەنێک پێک بێت وزانایانی

سوننی بۆ بە کافر زانینی سەفەییەکان ودەرکردنی فەرمانی کوشتنیان خەڵک دژ بە سەفەوی هان دەن و ڕەنگ وڕووی ئایینی بەو فەرمانە پێ ببەخشن[٦].

سـوڵتان سـەلیم پـێش لەشـەڕ دەگەڵ دەوڵەتـی سـەفەوی ئاگـاداری حاکمـانی شـیعە ولایەنگرانییان لە هەرێمی عوسمانی ببوو و فتوای کوشتنی وەرگرتن. سەبارەت بەو پرسە لە زۆربەی زانایـان ڕای وەرگـرت و شـەڕ دەگەڵ سـەفەوی شـەرعییەت پێدا کە سوڵتان سـەلیم، دەستی بە کوشتاری چل هەزار کەس لە ڕەعییەت گەلی عوسمانی لادەر بۆ لای شیعە و بە تاوانی لایەنگری سەفەوی کرد[٧].

خواجە سـەعدەدین ئەفەنـدی کە مێژوونووسـی فەرمـی دەربـاری عوسمانی بـوو ئامـاژەی کردۆتە سەر ئەو کوشتارە وبە تۆمارکردنی نێوی کەسانی تەمەنی حەوت هەتا حەفتا ساڵەی ئەشقیای چل هەزارکەسی یاد دەکات[٨].

پـاش ئەنجـامی ئەو پێشدەسـتیانە سـوڵتان سـەلیم ئامـادەی شـەڕی سـەفەوی دەبـێ ولەشکرکێشی گەورەی خۆی بۆ لای سنووری ئێران وەجووڵە دێنی و لە ساڵی١٥١٤ لەشەڕی چاڵدران سەرکوەتوو دەبی ولەشکری هەتا تەورێز دەچێتە پێش.

بە دوای ئەو شەڕە، سپای عوسمانی لە نامەیەکی بەشکۆوە بۆ سوڵتان دەنووسن:

نزیکەی چل وپێنج هەزار کەس لە وڵاتی ئێمە ونزیکەی بیست هەزار کەس لە وڵاتی ئێران بە تاوانی شیعە بوون قوربانی شمشێر کران. زانایانی توندی ئایینی ئێمە بە خواڵقاندنی فەزای کافربوون(رافزی)کڵاویـان خسـتوتە سـەرجەنابی خـاوەن شـکۆ وئیمەیـان بـۆ کوشـتنی موسوڵمانان هانداوە[٩].

تەنانەت هەتا دوایین ساتەکانی سەردەمی سەفەوی، ئەو کاتەی ئەفغانی یەکان بەسەر ئێراندا زاڵ بوون و دەسەڵاتیان وەئەستۆ گرت، هێشتا فتوای کوشتنی شیعەکان ڕاستەوخۆ لە ئەستەنبووڵ دەردەکرا.

ڕووسیا لە ساڵی ١٨٧٨ دەگەڵ عوسمانی دەستی بە شەڕ کرد. سوڵتان عەبدولحەمید تەواوی هێزی شەڕی خۆی وەکوو هێزی چەکداری عوسمانی، حاکمانی ناوچەیی و هێزی ئایینی لایەنگری شێخ وسۆفیەکان لە تەواوی ناوچەی کوردستان تەنانەت لە ئێرانیش بە پیر دەرکردنی فەرمانی جیهاد هێنایە ناوشەڕ.

عەلـلامە قـازی محەمـمەد خـزری دەنووسیت: سـاڵی بەشـدار بـوون، بەشداران لە خەزا وجیهـاد دەگەڵ ڕووسـی گـلاو بە نـان وئـاوی خۆیـان وشمشـیریک بە لایەنگـری لە شـێخ عوبەیـدولا شـەمزینی هـاوڕێ دەگەڵ زیـاتر لە سـەت کەس لە سـۆفی گەلـی شـنۆیە بەرەو شەمزینان وەرێ کەوتن.

له دەقی فەرمانی بانگێشەی جیهاد ئاماژە بە داواكاری عوسمانی كراوە ودەنووسی كە تەدارەكی شەڕ لە ئەستۆی ئەوان(عوسمانی)ە. و ڕادەی هێزی چەكدار نزیكەی پەنجا هەزار كەس بووە[١٠].

لە بەشێكی تر دا دەنووسی: چوونكە دەوڵەتی ڕووسیا داگیركەر ولەڕووی دوژمنایەتی دین هیمەتی ڕق ودژایەتی دەگەڵ دەوڵەتی ئیسلام ودەسەڵاتی سوننی بەستووە، خەڵك ....

ولە بەشێكی تر ئاماژە دەكاتە ئەرمەنی ونسارا كە هیچ حوكمی كافر یان شەڕیان بۆ دەرنەكراوە. تەنیا دەنووسی: هەرچەند هەتا ئێستا مەكر وفێڵی وپالپشتی نهێنی دوژمنی دین ودەوڵەت كە جاروبار تایفەی نسارا ومیللەتی عیسایی(فەلە) لە نێو خاك وزەوی دەوڵەت دژ بەئیسلامن وئەركی ڕەعییەت وسەردانواندنیان بە جێ نەهیناوە وخەڵكیشیان بۆ دژایەتی هان داوە.

شێخ عوبەیدولا لەمەڕ داخوازی دەوڵەتی عوسمانی دەنووسی[١١]:

چون رجوعم از زیارت گاه شد امر آمد از سوی دولت به جد

كه كنم ترویج و تشویقی تمام بر جهاد روس بهر خاص و عام

واتە لە كاتی گەڕانەوەم لە زیارەت(حەج) فەرمانی دەوڵەت(عوسمانی) هات وئەمنیش خەڵكم هاندا بۆ شەڕ وجیهاد دژ بەڕووسەكان.

سەفەوییەكان نونیری ئایینی(ئیسلامی شیعی)

سەفەوی لە ساڵی ١٥٠١ بە هێزی شمشیر و كوشتنی دژبەران و سەركەوتن لە تەورێز، دەوڵەتی سەفەیان پێك هینا. ئەوان بە پاڵپشتی مەزهەبی شیعە وبە نێوی جیهاد چالاكی وپروپاگەندەی ئایینی وچەكداری خۆیان لە ئازەربایجان و ڕۆژهەڵاتی ئانادۆڵ بردە پێش و شائیسماعیل لە مزگەوتی جامیعەی تەورێزێ مەزهەبی شیعەی وەكوو مەزهەبی فەرمی ڕاگەیاند[١٢].

پاش وی دابی تولی وتبری لە وڵاتی ئەوان بەڕێوە چوو[١٣]. خودی شا دەنووسی: ڕۆژ بەڕۆژ مەزهەبی سەفەوی لە زیاد بوون دایە و وگەشە وڕێگای خواری سونییەكان لە دابەزینە هەتا ئەوجێگایەی كە لە وڵاتی عەجەم كەس بوێری ئەوەی نیە سوننی بوونی خۆی بدركێنی.

پروپاگەندەی سەفەوی ڕاگەیاندنی بەربەرەكانی سەرەكی دەگەڵ ئەندێشەی عوسمانی بوو وبە ناردنی كەسانێك بۆ پرۆپاگەندە بۆ ڕۆژهەڵاتی ئانادۆڵ هەوڵیان دا ئەو ناوچانە بخەنە ژێر چاوەدێری خۆیان، بە تایبەتی تایفەی قزڵباش كە لە ڕەخنەگرانی عوسمانی بوون ومەكۆی پرۆپاگەندەی سەفەوی بوون.

قزڵباشەکان لە دەروێشانی سەفەوی ولایەنگرانی خانەقای ئەردەبێل بوون. لە سەر فتوای زانایانی خۆیان هەر کەس دژایەتی کردبایە هێرشی دەکرا سەر وتاڵان دەکرا وخوێنیان مباح وزەویەکانیان زەوت دەکرا ودەدرایە هاوپەیمانان و لە ژنان ومنداڵانیش وەکوو دیل وهێزی بەرگری کردن کەڵک وەردەگیرا.

شاکانی سەفەوی سوننی مەزهەبەکانیان لە هەرێمی خۆ وەکووبە نەیار وجاسووس دەدیت.

توندگرتن لە سوونیەکان ڕۆژ بەڕۆژ زیاتر دەبوو ولە ژیان تەنگیان پێ هەڵچنیبوون هەتا ئەو جێگایە جەلالەدین محەممەد یەزدی میرزای تایبەتی شاعەبباس لێکدا لێکدا باس لە توند وتیژی دژ بە سوننی یەکان دەکات[١٤].

قزڵباشەکان بێ ترس هێرشیان دەبردە حاکمانی دەوروبەر ودەبوونە هۆی ئەوەی کە ئەوان بە ناردنی قاسید بۆ ئیستەنبووڵ داوای یارمەتی بکەن.

لە ساڵی ١٥١٤لە شەڕی چاڵدران هێزی سەفەوی شکستیکی گەورەی خوارد وبوو بەهۆی ئەوە کە ئەوان سیاسەتی خۆیان لە ناوچەکانی هاوسنووری عوسمانی بگۆڕن، بەشێکی گەورە لە خاکی ئێران لە لایەن عوسمانی وە داگیر کرا وبوو بە بەشێک لە خاکی عوسمانی. تەنانەت ساڵێکش پێتەختی سەفەوی(تەورێز) داگیر کرا. سەفەوی سیاسەتی خۆی گۆڕی ودەستی کرد بە سووتاندنی زەویەکانی مابینی دوو وڵات. سیاسەتی زەوی سووتاو بوو بەهۆی کۆچی ناچاری دانیشتووان بۆ ناخی ناوچەکانی تری ئێران وبەشێکی گەورە لە عیلات وهۆزە کوردییەکانی دانیشتووی سنووری باکووری کۆچپێکراو. شەڕی لێکدالێکدا وماڵوێرانکەری دەگەڵ عوسمانی دەسپێکرد کە ساڵەهای ساڵ شوێنەواری مایەوە.

لە ساڵەکانی ١٦٠٧ شاعەبباس پاش بەستنی گرێبەست دەگەڵ عوسمانی هێرشی بردە سەر گورجستان وداگیری کرد ئەو ناوچانە زۆربەی ئاشۆری وئەرمەنی بوون. فەرمانی بە مزگەوت کردنی کەنیسەکان درا و بە زۆرە ملی هیندێک لە جولەکەکان و ئەرمەنیەکان، مەزهەبیان بۆ ئیسلامی شیعە گۆڕدرا[١٥].

شاعەبباسی یەکەم زۆربەی خەڵکی ئەرمەنستانی کە ئەرمەنی وخاوەنی پسپۆری سەنعەتی بووون،نێردرانە شاری ئیسفەهان وحکوومەتی ئەرمەنستانی دایە دەست کەسانی سەربە خۆیان هەتا تیجارەت دەگەڵ ئورووپایە دەدەست بگرن. ڕێژەی ئەرمەنیەکانی کە نێردرانە ناوەندی ئێرانێ زیاتر لە پێنج هەزار بنەماڵە بووە[١٦].

دەوڵەتی سەفەوی لە سەربنەمای ئایدئۆلۆژی وفەهەنگی دامەزرا کە گرینگترین تایبەتمەندی لایەنی سیاسی، ئایینی مەزهەبی شیعە بووە کەلەچوار بوار وەجووڵە کەوتووە.

١.لایەنی مەزهەبی وئایینی: سەرەتا بە بەهانەی شەڕ دەگەڵ کافران ومەسیحی و دەپەراوێز خستنی سوننی یەکانی داغستان، شێروان وقەفقاز

٢.لایەنی ئابووری:داگیر کردنی زەوی و زاری زیاتر و دەست بەسەرداگرتنی ڕێگا وبان و سەرچاوە گەلی ئابووری

٣.لایەنی تیجاری: ئەنجامی مامەلە دەگەڵ ناوەندە بازگانییەکانی ڕۆژئاوایی بە تایبەتی ئۆرووپا.

٤.لایەنی ڕامیاری وسیاسی: حەزی داگیر کردنی خاک و زێدی ئاشۆری ، ئەرمەنی وسوننیەکان[١٧].

ئەرمەنییەکان وەکوو دەسەڵاتیکی سیاسی بەڵکە وەکوو نەتەوە ورەگەزێکی کە ڕیشەی هیند وئوورپایی یان هەیە ولە هەرێمێکی بەربڵاوی جۆغرافیایی ڕۆژ هەڵاتی ئانادۆڵ، قەفقاز، ئازەربایجان وگورجستان دەژیان کە لە بواری مەزهەبی مەسیحی ئۆرتدۆکس بوون کە نێوان ناخۆشیان دەگەڵ کلیسای کاتۆلیک هەبوو وسەر بە کلیسای سەربەخۆبە نێوی کلیسای(ئیجمبازین) بوون[١٨].

زاڵ بوونی ئەرمەنییەکان بەسەر دەریای خەزەر (بەحری مازەندەران) ودەریای ڕەش کە بە مانای گەیشتن بە ئاوی ئازاد وپێوەندی دەگەڵ ئوروپا بوو بۆ ئێرانیەکان زیاتر لە عوسمانی گرینگ بوو بەو هۆیەش لە ساڵی ١٦٠٧ شاعەبباسی یەکەم هێرشی بردە سەر گورجستان وئەوێی داگیر کرد کە زۆربەیان فەلە(مەسیحی) بوون وفەرمانی دا کلیساکان بکرێنە مزگەوت وناچاریان کردن ڕوو بێننە موسوڵمانەتی[١٩].

ئە رمن و روسییا نونیری ئایینی (مە سیحی)

ئە رمن جەماوەرییان لە خاکی عوسمانی٢٤٠٠٠٠٠کەس لە ٦ پارێزگای گەورەی وان، بەتلیس، ئەرزەڕۆم، سیواس، مەعمورە العەزیز ودیاربەکر نیشتەجێ بوون ولە قەفقاز، گورجستان وئازەربایجان جەماوەری ئەرمەنی نزیکەی ٢١٥٠٠٠٠کەس بەراورد کراوە[٢٠].

لە سەر بەڵگەنامەی وەزارەتی دەرەوەی ئەمەریکا لە ساڵی ١٩٢٢ دانیشتووانی ئەرمەنیان بە گشتی زیاتر لە پێنج میلیۆن کەس نووسراوە.

کار وپیشەی ئەرمەنییەکان لە بەندەر تجارەت ولە ناوچەکانی تریش سەنعەت وپیشەسازی ووەرزێری وئاژەڵداری بووە کە بەندەرەکانی لێوار دەریای ڕەش لە سەر ڕێگای ترانزیتی وبازرگانی ڕۆژهەڵات بۆ ڕۆژئاوا هەڵکەوتبوو.

بەشێک لە ئەرمەنییەکان وەکوو ئاشۆری لە ناوچەی حەکاری لە ناوچەکوێشتانیەکانی مووسڵ دا نیشتەجێ بوون کە کاریان ئاژەڵداری ووەرزێڕی بوو وشەڕکەریش بوون و بە نێوی "جیلۆ" ناسرابوون[٢١].

هێرشی پەیتاپەیتای دەوڵەتی عوسمانی وئێران بۆ شوێنی نیشتەجێ بوونی ئەرمەنیەکان، هۆکارێکی گەورە لە ڕوکردنیان بۆ لای ڕووسیا بوو وکۆچی بەربڵاویان بەرەو ڕووسیا ئەنجام دا.

سیاسەتی ڕووسەکان، گۆڕانی زۆرەملیانی ئەرمەنی، بووون بە لایەنگری کلیسای ئۆرتدۆکس بە نوێنەرایەتی ڕووسیا بوو کە ئەرمەنیاکان بەرهەڵستی بوونەوە. ڕووسەکان بە دەپەراوێز خستنی ئەرمەنی ونەهێشتن وقەدەغە کردنی دامەزراندنی کەنیسە وکلیسای ئەرمەنی، پێشی گرتن وقوتابخانەکانی تایبەتی لێ داخستن وبۆ بەڕێوەبردنی داب ونەریتی ئایینی،تاوانی خستنە سەر وئەوانیش بە هیوای پاڵپشتی وفریاکەوتنی ڕووسیا بوون. هەتاکوو بە ئەنجامی گرێبەستی ١٧٢٤ زایینی لە ئیستەنبووڵ لە نێوان ڕووسیا وعوسمانی کە دەسەڵاتی عوسمانی بەسەر گشت قەفقاز دا بە فەرمی ناسی وتەواوی هیوای ئەرمەنیاکانی بە فیڕۆ بەد.

لە لایەکی دی کۆمەڵگای ئەرمەنی تووشی لێکدابڕانێکی ناوخۆیی بوون کە هەرکەس هەوڵی دەدا بە هاوپەیمان دەگەڵ ڕووسەکان بەسەر ئەوی تر دا زاڵ بێت ویا دوژمنیان هان دەدا کە دژ بە ئەرمەنیەکانی تر شەڕ بکەن.

تێک هەڵچوونی توندی نێوان تاتار وئەرمەنی یەکان لە باکۆ لە ساڵەکانی ١٩٠٥ و ١٩٠٦ بووە هۆی زەرەر وزیانێکی زۆر. شەڕی نێوان ڕووس وئێران وعوسمانی کە لە هەر یەک لەو شەڕانە، ئەرمەنییەکان لایەنگری ڕووسیان دەکرد وئەوەشیان بۆ گران تەواو بوو. پاش کۆتایی شەڕی ئەرمەنییەکان ئیتر خۆشیان لێ هەڵگیراو و لە وڵاتی خۆیان هێمنی وئارامیشیان نەما ودەسەڵاتدارانی هاوسێ بە هاندانی دەوڵەتەکانی خۆیان هێرشیان دەکردنە سەر.

ڕووسیا ڕۆڵی چاوەدێر وهیندێ جاریش دژبەرانەی بە ئەرمەنییەکان هەبوو ولە ساڵی ١٩٠٥ بە پاڵپشتی حاکمانی ڕووس بە تایبەتی شازادە"ناکامبدزە" پارێزگاری باکۆ گرووپەکانی تاتاریان چەکدار کردد وخۆیان دەقڵپ نا بۆ هێرش کردنە سەرناوچەگەلی ئەرمەنی نشین وماڵ وحاڵیان لێ سووتاندن وخەڵکی بێ تاوانیان کوشت وبڕ کرد[٢٢].

شەڕی عوسمانی وڕووس لە ساڵی ١٨٧٨زایینی و لایەنگرێتی ئەرمەنییەکان دەگەڵ ڕووس وترس وجووڵەی سەبەخۆ بوونی ئەرمەنییەکان بوو بە هۆی ئەوەی کە لە ساڵەکانی

١٨٩٤ هەتا ١٨٩٦ عوسمانی بە پێکهێنانی سوپای حەمیدیە زیاتر لە سێسەت هەزا ئەرمەنی بکوژێت. شکستی ساڵی ١٩١٣ی تورکەتوندڕەوەکان لە شەڕی دووهەمی باڵکان بوو بە هۆی ئەوەی کە بۆ پاساوی ئەو شکستە ئەرمەنییەکانی بەردەست لە سالەکانی ١٩١٥ هەتا ١٩١٦ قەتڵ وعام بکرێن.

لە کاتی شەڕی جیهانی یەکەم ڕووسەکان لە ڕێگای ئێران بۆ لای عوسمانی ڕۆیشتن، لەشارەکانی ڕۆژئاوایی کوردستان جنایەتیان خوڵقاند و بە دەسپێکی شۆڕش لە ڕووسیا هێدی هێدی ئەرتەشی ڕووس لە شەڕگەکان تووشی شکست بوون وپاشەکشەیان پێکرا، ڕیبەری ئەرمەنییەکان مارشیموون لە تفلیس دەگەڵ فەرماندەرانی ڕووس دیداری کرد وداخوازی چەک وتەقەمەنی لێکردن و ڕووسەکانیش قبووڵیان کرد[٢٣].

ڕووسەکان لە کاتی پاشەکشە دا چەک و تەقەمەنی خۆیان لە ورمێ ڕادەستی لەشکری جیلۆ کرد کە لە ٢٢ی فەوریەی ١٩١٨ نزیکەی پێنج هەزار کەس هێزی ئەرمەنی بەڕێوبەرایەتی مارشیموون لە ناوچەی حەکاری ڕا هینایە ورمێ و پاش کوشتاری موسوڵمانانی شیعە، سوننی، کورد، تورک لە شارەکانی ورمێ، سەڵماس،شنۆ ومەهاباد وهەزاران کەسیان کوژران[٢٤].

ئەحمەدی کەسرەوی تاقمی کوژراوەکانی بە زیاتر لە سەت و پەنجا هەزار کەس بەرئاورد کردووە[٢٥].

بە دوای ئەو کوشت وبرینە دا، قاتی وقڕی ونەبوونی خواردەمەنی ڕوویدا کە لە مەودای شەڕی ڕووس وجیلۆکان کاری وەرزێڕی نەکرا وناوچەی گرت وبوو بە هۆی مەرگی سەدان کەس لە دانیشتووان.

بە هاتنی لەشکری عوسمانی بۆ ئەو ناوچانە بە فەرماندەری خەلیل پاشا شەڕی ڕاستەوخۆ لە نێوان هێزی ئەرمەنی وعوسمانی ڕووی دا ئەرمەنییەکان پاڵپشتیان نەبوو وهێدی هێدی دەستیان کرد بە پاشەکشە بەرەو کرماشان ولەوێ ڕا بەرەو کەرکووک ڕۆیشتن کە لە ڕێگای جووڵەی پاشەکشە دەگەڵ پەلاماری لێکدلێکدای ئەرتەشی ئێران وکوردەکان ڕووبەڕوو بوونەوە و زەبریکی گورچوو بڕیان ویکەوت، بەجۆریک کە لە سێ بەشان بەشەکیان گەیشتنە هەمەدان وکرماشان[٢٦].

سەرچاوەکان:

١. عبادی، مهدی، بحران مشروعیت سلطان سلیم و ارتباط آن با جنگ چالدران تاریخ تمدن اسلامی، تهران١٣٩٣
٢. عاشق پاشازاده، احمد، تواریخ آل عثمانی استانبول، مطبعه عامه ١٣٣٢
٣. پورگشتال، حامر، تاریخ امپراطور عثمانی ا، ترجمه میرزا زکی علی آبادی، تهران: زرین ١٣٦٧
٤. منصوری، فیروز، رازهایی در دل تاریخ تهران: زرین ١٣٧١
٥. امامی خویی، محمدتقی، تاریخ امپراطوری عثمانی تهران سمت ١٣٩٥
٦. بدلیسی، ادریس، شرفنامه ترجمه استاد هه ژار تهران سروش ١٣٧٩
٧. افندی، خواجه سعدالدین، تاریخ التواریخ، استانبول مطبعه عامره ١٢٧٩
٨. لکمارت، انقراض سلسله صفوی تهران علمی فرهنگی ١٣٩٤
٩. خضری ، علامه قاضی محمد، خاطرات مجله مهاباد شماره٩٣ پاییز سال ١٣٨٨
١٠.شمزینی، شیخ عبیدالله ، تحفه الاحباب یا مثنوی شیخ عبیداله با تلاش سید اسلام دعا گو ارومیه حسینی ١٣٩٠
١١.اسکندر بیگ، تاریخ عالم آرای عباسی، مصحح یداله شکری تهران بنیاد فرهنگ ایران ١٣٥٠
١٢.امیراحمدیتن، بهرام ، جغرافیای قفقاز، تهران وزارت خارجه
١٣.صفت گل، منصور، ساختار نهاد و اندیشه دینی در ایران عهد صفوی، رسا تهران ١٣٨١
١٤.تاریخ کامل نسل کشی ارمنیان، رایمون کروریکیان مقاله
١٥.کتاب نسل کشی و عصر مدرن، میکاییل رویکوریستکی تهران قلم ١٣٨٢
١٦.وفایی ، میرزا عبدالرحیم ، تحفه المریدین گرد آوری علامه قاضی محمد خضری شنویی، انتشارات حسینی١٤٠٠
١٧.ابراهام گلنی ندائیان، درگیری ارمنی و تاتار در باکو، بوستون١٩٢٣
١٨.نشریه آلمانی فرانکورتر زیتانگ٤ فوریه ١٩١٦
١٩.توفیق، رحمت اله ، ارومیه در محاربه عالم سوز، به کوشش کاوه بیات تهران پردیس دانش ١٣٨٩
کسروی، احمد ، تاریخ ١٨ ساله آذربایجان تهران پر ١٣٩٥

[1] . عبادی، مهدی، بحران مشروعیت سلطان سلیم و ارتباط آن با جنگ چالدران تاریخ تمدن اسلامی، تهران١٣٩٣

[٢]. عاشق پاشازاده، احمد، تواريخ آل عثمانی استانبول، مطبعه عامه ١٣٣٢
[٣]. پورگشتال، حامر، تاريخ امپراطور عثمانی ا، ترجمه ميرزا زکی علی آبادی، تهران: زرين ١٣٦٧
[٤]. منصوری، فيروز، رازهايی در دل تاريخ تهران: زرين ١٣٧١
[٥]. منصوری، فيروز، رازهايی در دل تاريخ تهران: زرين ١٣٧١
[٦]. امامی خويی، محمدتقی، تاريخ امپراطوری عثمانی تهران سمت ١٣٩٥
[٧]. بدليسی، ادريس، شرفنامه ترجمه استاد هه ژار تهران سروش ١٣٧٩
[٨]. افندی، خواجه سعدالدين، تاريخ التواريخ، استانبول مطبعه عامره ١٢٧٩
[٩]. لکمارت، انقراض سلسله صفوی تهران علمی فرهنگی ١٣٩٤
[١٠]. خاطرات علامه قاضی محمدخضری، مجله مهاباد شماره٩٣ پاييز سال ١٣٨٨
[١١]. تحفه الاحباب يا مثنوی شيخ عبيداله شمزينی با تلاش سيد اسلام دعا گو اروميه حسينی ١٣٩٠
[١٢]. اسکندر بيگ، تاريخ عالم آرای عباسی مصحح يداله شکری تهران بنياد فرهنگ ايران ١٣٥٠
[١٣]. اسکندر بيگ، تاريخ عالم آرای عباسی مصحح يداله شکری تهران بنياد فرهنگ ايران ١٣٥٠
[١٤]. اسکندر بيگ، تاريخ عالم آرای عباسی مصحح يداله شکری تهران بنياد فرهنگ ايران ١٣٥٠
[١٥]. اسکندر بيگ، تاريخ عالم آرای عباسی، مصحح يداله شکری تهران بنياد فرهنگ ايران ١٣٥٠
[١٦]. اميراحمديتن، بهرام ، جغرافيای قفقاز، تهران وزارت خارجه
[١٧]. صفت گل، منصور، ساختار نهاد و انديشه دينی در ايران عهد صفوی، رسا تهران ١٣٨١
[١٨]. تاريخ کامل نسل کشی ارمنيان، رايمون کروريکيان مقاله
[١٩]. اسکندربيک، تاريخ عالم آرای عباسی مصحح يداله شکری تهران بنياد فرهنگ ايران ١٣٥٠
[٢٠]. کتاب نسل کشی و عصر مدرن، ميکاييل رويکوريستکی تهران قلم ١٣٨٢
[٢١]. تحفه المريدين ميرزا عبدالرحيم وفايی جمع آوری شده علامه قاضی محمد خضری شنويی، انتشارات حسينی١٤٠٠
[٢٢]. ابراهام گلنی ندائيان، درگيری ارمنی و تاتار در باکو، بوستون١٩٢٣
[٢٣]. نشريه آلمانی فرانکورتر زيتانگ٤ فوريه ١٩١٦
[٢٤]. اروميه در محاربه عالم سوز، رحمت اله توفيق به کوشش کاوه بيات تهران پرديس دانش ١٣٨٩
[٢٥]. تاريخ ١٨ ساله آذربايجان احمد کسروی تهران پر ١٣٩٥
[٢٦]. اروميه درمحاربه عالم سوز رحمت اله توفيق به کوشش کاوه بيات تهران پرديس دانش ١٣٨٩